

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ПІДХОДИ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Аналіз геополітичних та історичних засад політики Москви по відношенню до пострадянського простору здійснено з використанням цивілізаційної методології. Дialektichniy подхід висвітлює взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних факторів, які зумовлюють константи російської зовнішньої політики: імперство, експансіонізм, агресивність, мілітаризм, нехтування нормами й принципами міжнародного права. Прагнення відновити статус супердержави виявляється у політичному курсі Кремля не тільки проти України, інших нових незалежних держав, а й проти Західу.

Ключові слова: Росія, цивілізація, бедність, архаїзація, авторитаризм, модернізація, агресивність, імперство, експансіонізм, візантізм, православізм, мілітаризм.

Orlova T.V. Geopolitical and historical bases of Russian policy related to the post-Soviet space

Аналіз геополітичних і історических основ політики Москви по отношению к постсоветскому пространству осуществлен с использованием цивилизационной методологии. Диалектический подход выявляет взаимосвязь объективных и субъективных факторов, которые обуславливают константы российской внешней политики: имперство, экспансіонізм, агресівність, милітаризм, пренебреженіе нормами и принципами международного права. Стремление восстановить статус сверхдержавы проявляется в политическом курсе Кремля не только против Украины, других новых независимых государств, а и против Запада.

Ключевые слова: Россия, цивилизация, бедность, архаизация, авторитаризм, модернизация, агрессивность, имперство, экспансіонізм, візантізм, православізм, милітаризм.

Orlova T.V. Geopolitical and historical background of Russian policy related to the post-Soviet space

Analysis of the geopolitical and historical foundations of Moscow's policies in relation to the post-Soviet space is made on the principles of civilizational methodology. The dialectical approach emphasizes the interrelation of objective and subjective factors that determine the constantiae of Russian foreign policy: imperialism, expansionism, aggression, militarism, neglect of norms and principles of international law. The strife to renew the status of a superstate is manifested in the political course of the Kremlin, carried out not only against Ukraine and the new independent states but also against Russia's perennial adversary, the West.

Key words: Russia, civilization, poverty, archaization, authoritarianism, modernization, aggression, imperialism, expansionism, Byzantium, Orthodoxy, militarism.

У вересні 2014 р. президент Сполучених Штатів Америки Б.Обама, виступаючи на 69-й сесії Генеральної асамблей ООН, назвав три головні небезпеки для світу: лихоманку Ебола, Росію та Ісламську державу. Росію було визначено як глобальну небезпеку через агресію, яку вона розгорнула проти України [1]. У листопаді 2017 р. директор департаменту політичного

планування Держдепу США Б.Хук, виступаючи на Трансатлантичному форумі наголосив, що дії Москви у Грузії 2008 р. і в Україні є порушенням Статуту ООН і Гельсінкського Заключного акту, що загрози для Європи з боку Росії схожі на загрози, з якими зіткнувся Захід під час «холодної війни», що Росія порушує Договір про ядерні озброєння, а також веде пропагандистську і дезінформаційну гру, «руйнуючи суспільства, електорати та інститути в євроатлантичному співтоваристві» [2]. У цьому полягає сенс «гібридної війни», яку господар Кремля розв’язав не лише проти деяких пострадянських держав, а й проти Європи та Заходу.

На сьогодні Росія перетворилася на глобальну проблему людства, яка чи не найсильніше впливає на стан справ в Україні. Тому аналіз російської зовнішньої політики, яка є продовженням політики внутрішньої є особливо актуальними, адже він сприяє крахому розумінню сутності російської політики, її впливів на країни, які перебувають у безпосередній близькості до РФ, тобто на пострадянські держави, а також на весь світ.

Після краху Радянського Союзу науковці взялися досліджувати проблеми історії цивілізацій, зокрема російської. Побачили світ праці таких авторів, як О.Ахієзер [3], А.Гриньов [4], І.Юнов [5], М.Комгорт [6], С.Кулешов, А.Медушевский [7], А.Липкин [8], О.Панарин [9], Є.Рашковський [10], М.Розов [11], Л.Семенникова [12,13], Д.Сорокин [14], В.Шаповалов [15], І.Яковенко [16] й ін.

Російська збройна агресія проти України, розпочата у 2014 р., спричинила суттєву трансформацію у підходах, оцінках, акцентах російських публіцистів та науковців. Засобам масової інформації і комунікації російська влада визначила завдання фальсифікації подій і подання політики Кремля як єдино можливої і вірної. У це заняття було втягнено й діячів науки та культури. Серед російської наукової громадськості залишилося небагато людей, які не відступили від об’єктивності. Яскравим прикладом є позиція доктора історичних наук А.Зубова, за яку він зазнав переслідувань з боку влади. 18 серпня 2014 р. вийшов останній номер часопису «Pro et Contra», що видавався Московським центром Карнегі, присвячений темі «Українська криза і Росія» [17]. Надалі це видання не мало змоги виходити. Певне аспекти заявленої теми розглядаються у нечисленних студіях, присвячених впливу геополітичних факторів на історію Росії, як, наприклад, стаття М.Розова [18] або на російську державну ідеологію (В.Таран [19]).

Головним завданням нашої розвідки є виявлення наріжних геополітичних та історичних факторів, які визначають специфіку сучасної російської політики по відношенню до пострадянського простору.

Принцип історизму дозволяє прослідкувати певні константи, притаманні діям російського керівництва від доби царської Московії до посткомуністичної Російської Федерації. Це – імперство, експансіонізм, агресивність, мілітаризм, нехтування нормами й принципами міжнародного права як прояв зневаги до чужих інтересів.

На відміну від політичної культури країн, націлених на досягнення компромісу, Росія вважає компроміс поразкою, ставлячи на перше місце силу, яку визначає через велич. Росіяни завжди пишалися тем, що їхня держава – перша за територією (за часів СРСР – одна шоста суходолу, нині – одна сьома). Сучасна РФ є черговою історичною формою російської цивілізації. Її константи зумовлюються цивілізаційною специфікою Росії, яка, своєю чергою, визначається географічним розташуванням (впливом географічних і природних факторів на політику), природно-кліматичними умовами, а також релігійним фактором.

Так, географічний і природно-кліматичні фактори зумовили традиційну для Росії екстенсивну суспільно-виробничу технологію. Парадоксально, що попри багатство ресурсів у Росії їх завжди бракувало. Оскільки видобування багатьох корисних копалин в Росії обходилося дорого, то у гонитві за ресурсами Москва постійно прагнула загарбати нові території. «Ресурсна залежність існувала в Росії задовго до нафти і газу і... сформувала саму ситуацію внутрішньої колонізації» [20, с.109]. В основі політичного мислення російського керівництва лежить ставлення до колишніх «республік-сестер» як до колоніальних околиць імперії, «законних» зон панування.

Російська держава тримається на одержанні «природної ренти». З розвалом СРСР чимало ресурсів у вигляді території, покладів корисних копалин, економічного, науково-технічного, військового, людського потенціалу відійшли до нових незалежних держав. Тож глибинний сенс ряду конфліктів на пострадянському просторі варто шукати у бажанні ресурсних переділів. Яскравим прикладом цього є «трубопровідна війна» на Кавказі, яка точиться від початку 1990-х років.

Іншим проявом географічного чинника є те, що впродовж століть у Росії не був освоєний величезний простір на сході країни, не відбулося

більш рівномірне його заселення, не було подолано розрив у рівнях розвитку між центром Росії та периферією, між статками заможних громадян і злиднями переважної більшості людності.

Наприкінці листопада 2017 р. голова ради Центра стратегічних розробок, екс-міністр фінансів РФ О.Кудрін заявив, що зростання бідності стає головним викликом для Росії. За даними Рахункової палати, армія офіційних злидарів у країні складає 22 млн. осіб, тобто 15% населення. Їхні прибутки є нижчими від прожиткового мінімуму. «В країні з таким рівнем ВВП і ВВП на душу населення мати такий рівень бідності – ганьба», – сказав Кудрін [21]. Бідність несе в собі небезпеку соціального вибуху. Щоб запобігти цьому, російська пропаганда спрямовує незадоволення суспільства назовні.

Те, що російське керівництво використовує старі методи управління суспільством, свідчить про ще одну важливу цивілізаційну особливість. Це – неспроможність здійснювати модернізацію, рухатися шляхом прогресу. Натомість відбувається архаїзація з акцентом на відданості традиціям, підсилювана закликами пишатися минулим. Відбувається зміцнення російського авторитаризму, який ідейно спирається на патерналістські іллюзії низів. В основі цього підходу лежить традиційна російська цивілізаційна матриця: община та її лідер, якому всі мають бути беззастережно відданими. Сучасна Росія демонструє це у високому рейтингу В.Путіна, який тримається (з невеликими коливаннями) від 2000 р. Це є свідченням того, що впродовж кількох століть найбільш повним виразом суті російської політичної системи було самодержавство. І нині влада реально концентрується в руках однієї особи.

Політика В.Путіна щодо України, інших пострадянських республік, які заявили про своє прагнення до свободи, незалежності, демократії, врешті-решт, іншого способу існування, користується масовою підтримкою населення РФ. В.Путін побоюювався, що «Революція Гідності» може сколихнути російське суспільство, але цього не сталося. Революція в Україні стала приводом для мілітаризації російського суспільства та його політичної мобілізації. Ці події, а потім анексія Криму і військові дії на Сході України призвели до трансформації політичного режиму в Росії [22, с.94].

Прагнення посткомуністичних держав Європи та пострадянських країн дистанціюватися від Москви її пропагандисти пояснювали

«русофобськими» настроями. Насправді Росія виявилася непривабливою як цивілізація, бо асоціюється з регресом. Попри певні невдалі спроби модернізуватися, Росія залишається традиційним суспільством, основами якого є влада-власність; медитативно-сакральне знання (велика роль церкви); ззовні продиктований статус людської особистості. Модерне суспільство базується на ринковому господарюванні; раціональному знанні; принципі законом захищеної гідності людини. Якщо західна цивілізація має одним із своїх наріжних каменів антропоцентризм то російське суспільство є «владоцентричним». Глибинною суттю такого суспільства самі російські дослідники вважають владу, ієрархію, підкорення, на яких оформлюється соціальний порядок, що одержав назву «Російської системи». Основу цієї системи становить насильство, що об'ємає, з одного боку, примусові соціальні взаємодії, з іншого, – закарбовані у культурі символи і цінності «порядку» і «сильної руки», переважання примусу у настановах свідомості і поведінки [23].

Однією з рис російської державності впродовж століть був централізм, який слугував стрижнем ладу. Це зумовлювалося особливостями географічного середовища, клімату, природи, історії. Російський філософ XIX ст. К.Леонтьєв вважав, що ідея централізації для такої країни, як Росія, при її величезних просторах, багатонаціональному складі, неоднакових за кліматичними умовами та іншими умовами регіонах – по суті, є єдиним способом існування: «Без визнання ідеї централізації немає лояльності російській державності... Ця ідея і сама по собі... рятівна для Росії, нею країна тримається тисячоліттями» [24, с.69]. Його підтримує наша сучасниця Н.Б.Ільїна: «Централізм забезпечував і забезпечує стабільність і рівновагу в Росії» [25, с.69].

У Російській імперії, як би вона не називалася, чи то Союз Радянських Соціалістичних Республік, чи то Російська Федерація, ставлення до тих територій, які вважалися і вважаються «своїми», також визначалося саме цим принципом. Він лежав в основі російського імперства – політики та практики поширення свого впливу або контролю на інші країни, слабші чи менш розвинені. Експансіонізм маскувався шляхетною метою – «несення справжньої духовності» тим народам, яким її начебто бракувало.

В історії відомо чимало потужних експансій, які здійснювалися під релігійними гаслами. Однією з них, приміром, є утворення супердержави Середньовіччя Арабського халіфату внаслідок війн за поширення

«справжньої віри» – ісламу. На пострадянському просторі було здійснено спробу розбудови «Русского мира», який мав триматися «духовними скріпами» православ'я. Розрахунок робився насамперед на російськомовне населення України. Певною мірою він виправдався у Криму та частині Донецької і Луганської обл. Але більша частина населення тих областей, які В.Путін включив до складу «Новоросії», на це не пішла, поставивши таким чином під сумнів можливість подальшого розвитку концепції «Русского мира».

На всіх етапах історії російської цивілізації також відчувається потужний вплив візантизму – спадку візантійської цивілізації, одним з елементів якого стала підпорядкованість церковної влади світській. У ХХІ ст. Російська православна церква знову перетворилася на додаток до державної машини, всіляко підтримуючи її агресивну політику «месіанським покликанням», необхідністю «захисту братів і сестер».

Російське суспільство завжди було етатистським, роль держави абсолютноїзувалася, її символами були війна, військова могутність, героїчне минуле. На всіх етапах історії можна побачити традиційну мілітаризованість російської держави і мілітаризацію повсякдення. Від початку ХХІ ст. ці тенденції посилюються, переносяться на анексовані території. Так, Крим прискорено перетворюється на потужну військову базу, місцеве населення, починаючи з дітей шкільного віку, піддається цілеспрямованій ідеологічній обробці, зокрема, військово-патріотичній.

Здавна саме кількісна перевага у живій силі була основою російської військової потуги. Відомий американський історик У.Фуллер зазначав: «Російська відсталість була джерелом величезної військової могутності. Як раз обставини, які робили Росію відсталою і менш розвиненою, ніж Західна Європа, – самодержавство, кріпосне право, бідність, – парадоксальним чином перетворювалися у джерело військової сили. Безжалісне самодержавство могло мобілізувати російську економіку для ведення війни. Режим несвободи дозволяв повністю викачувати людську силу і матеріальні ресурси з села. І неважливо, що рекруті були погано навчені, і що їх погано годували. Новобранці з селян звикли до нестач» [25, p.82-83].

Проте кожна медаль має зворотний бік. Так, відомий опозиційний громадський діяч і політолог Л.Гудков у дискусії «Соціально-економічні аспекти мілітаризму», наголосив: «Те, що ми цінуємо, чим пишаємося, що складає основу нашої національної самосвідомості, – героїчне минуле,

велика держава, сильна влада, величезність територій, завойованих в ході незліченних війн, і т. ін. – все це позбавляє нас можливості зrozуміти ту історичну ситуацію, пастку, в якій опинилася країна» [26]. Сутність цієї пастки – намагання В.Путіна та його оточення здійснювати політичний курс, який не відповідає реаліям сучасного світу. Він вважає розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою століття» [27] і намагається його відтворити.

За законами синергетики, рух відбувається в бік не спрошення, а ускладнення, тож більш успішною є відкрита складна система. Така модель притаманна багатьом сучасним демократичним державам, які забезпечують своїм громадянам кращі умови життя.

Натомість РФ не схильна долати свою відсталість за рахунок модернізації, яка передбачає демократичні реформи. Навпаки, Росія прагне, виходячи з власних традицій царських і радянських часів, зберегти себе і знов вибороти статус супердержави. Від ідеї «Москва – третій Рим», сформульованої на початку XVI ст., йдуть зазіхання Росії на особливу роль імперського плану на пострадянському просторі. Такі настрої притаманні і на рівні найвищого керівництва, і на рівні переважаючої частини пересічних громадян, які живлять свою гідність «особливістю Великої Росії». Проте нові незалежні держави, які утворилися після краху радянської імперії, обирають шляхи незалежного розвитку, що мають інші орієнтири, відмінні від тих, які намагається їм нав'язати Кремль.

Використані джерела та література:

1. Remarks by President Obama in Address to the United Nations General Assembly. 24.09.2014. – Режим доступу: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/09/24/remarks-president-obama-address-united-nations-general-assembly>
2. Госдем США: Россия – угроза от Балтийского до Черного моря. 17.11.2017. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/tus/news/2017/11/17/7162393>
3. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 2-х т./ Александр Самойлович Ахиезер. – М. : ФО СССР, 1991. – Т. 1. – 318 с.; Т.2. – 378 с.; Т.3. – 470 с.
4. Гринев А.В. Развитие России и теория цивилизаций / А.В. Гринев // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 11. – С. 102–110.
5. Ионов И.Н. Российская цивилизация и ее парадоксы / Игорь Николаевич Ионов // История России. Теоретические проблемы. – 2002. – № 1. – С. 145–155.
6. Комгорт М.В. История России. Особенности российской цивилизации / Марина Валерьевна Комгорт. – Тюмень : ТюмГНГУ, 2000. – 92 с.
7. Кулешов С.В. Россия в системе мировых цивилизаций / С.В. Кулешов, А.Н. Медушевский. – М. : Русский шар, 2001. – 776 с.

8. Липкин А. «Духовное ядро» как системообразующий фактор цивилизации: Европа и Россия / А. Липкин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 2. – С. 57–67.
9. Панарин А.С. Православная цивилизация в глобальном мире / Александр Сергеевич Панарин. – М. : Алгоритм, 2002. – 544 с.
10. Рацковский Е. Целостность и многоединство российской цивилизации / Евгений Рацковский // Общественные науки и современность. – 1995. – № 5. – С. 63–70.
11. Розов Н.С. Россия как страна и цивилизация: эскиз политico-экономической и культурной стратегии / Н.С. Розов // Философия и общество. – 1998. – № 1.
12. Семеникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Любовь Ивановна Семеникова. – М. : Курсив, 1995. – 539 с.
13. Семеникова Л.И. Цивилизационные парадигмы в истории России / Любовь Ивановна Семеникова // Общественные науки и современность. – 1996. – №. 5. – С. 107–119; № 6. – С. 44–57.
14. Сорокин Д.Е. Россия – проблемы цивилизационного выбора / Дмитрий Евгеньевич Сорокин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 124–134.
15. Шаповалов В. Ф. Истоки и смысл российской цивилизации / Виктор Федорович Шаповалов. – М. : Издательский дом Гранд, 2003. – 621 с.
16. Яковенко И. Цивилизация и варварство в истории России / Игорь Яковенко // Общественные науки и современность. – 1995. – №. 4. – С. 66–78; № 6. – С. 78–85; 1996. – № 3. – С. 104–111.
17. Украинский кризис и Россия // Pro et Contra. – 2014. - №3–4 (63). – 177 с.
18. Розов Н.С. Геополитика, геоэкономика и геокультура: взаимосвязь динамичных сфер в истории России / Николай Сергеевич Розов // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 107–121.
19. Таран В.О. Геополітика як теоретична основа сучасної російської державної ідеології / В.О. Таран // Грані. – 2015. – № 6. – С. 11–16.
20. Эткинд А.М. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткинд. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.
21. Кудрин: Бедность позорная, смертность катастрофическая, власть бессильна. 25.11.2017. – Режим доступу: <http://www.finanz.ru/novosti/aktsii/kudrin-bednost-pozornaya-smertnost-katastroficheskaya-vlast-bessilna-1009492800>
22. Паин Э.А. Магия тоталитаризма / Эмиль Абрамович Паин // Политическая концептология. – 2015. – № 4. – С. 93–100.
23. Пивоваров Ю.С. Русская Система: генезис, структура, функционирование (тезисы и рабочие гипотезы) / Ю.С. Пивоваров, А.И. Фурсов // Русский исторический журнал. – 1998. – Том. 1. – № 3. – С. 13–96.
24. Цит. по: Ильина Н.Б. Особенности развития российского государства: проблемы и тенденции / Н.Б. Ильина // Comparative Politics. – 2011. – № 2. – С. 66–76.
25. Fuller W.C. Strategy and Power in Russia. 1600 – 1914 / Jr. William, C. Fuller. – New York : Free Press, 1992. – 557 p.
26. Социально-экономические аспекты милитаризма. 21.02.2005. – Режим доступу: <http://www.liberal.ru/articles/1197>
27. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>